

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ



ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПРИРОДЫ
И ОБЩЕСТВА В КОЧЕВОЙ
ЦИВИЛИЗАЦИИ НАРОДОВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Сборник научных трудов

*Рекомендовано Ученым советом факультета истории,
археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби
(протокол №5 от 25.12.2014)*

*Работа выполнена в рамках государственной программы
«Народ в потоке истории» на средства гранта
Научно-прикладная программа Республиканского научного центра
по изучению традиционных цивилизаций Центральной Азии*

Редакционная коллегия:

*Г.Б. Хабижанова (ответственный редактор),
Т.О. Омарбеков, Б.Б. Карибаев,
М.С. Ногайбаева (зам. ответственного редактора)*

Взаимодействие природы и общества в кочевой цивилизации народов Центральной Азии: сборник научных трудов / отв. ред. Г.Б. Хабижанова. – Алматы: Казак университеті, 2015. – 170 с.

ISBN 978601-04-1177-7

В статьях авторов сборника получили отражение вопросы экологических сюжетов, сохранившихся в традиционной культуре и мировоззрении тюркоязычных народов, роль этногеосистемы в средневековой истории Казахского ханства, исследование нарастания русского присутствия в Степном крае и Сибири в контексте понимания евразийской политики Российской империи, последствия разрушения традиционного хозяйства казахов в период сталинской силовой модернизации.

Жинақ авторларының мақалаларында экологиялық мәселелер, түркі тілдес халықтардың дүниетанымы мен дәстүрлі мәдениеті, Қазак хандығының ортағасырлық тарихындағы этногеоәуіесінің ролі, Ресей империясының евразиялық саясатының контекстінде Дала өлкесі мен Сібірдегі орыстардың көбеюіне қатысты зерттеулер, сталиндік күштеу модернизациясы жылдарындағы дәстүрлі шаруашылықтың күйреуінің салдары көрініс тапқан.

ISBN 978601-04-1177-7

© КазНУ им. аль-Фараби, 2015

ПРЕДИСЛОВИЕ

Взаимодействие и взаимовлияние мира природы и человека, отражение этого феномена в формировании системы ценностей кочевого общества, этнополитической и социокультурной жизни кочевников Центральной Азии является одной из малоизученных проблем кочевой цивилизации. Особое восприятие кочевников мира природы, повлиявшее на все стороны общественной жизни кочевого социума, в том числе и на формирование социально-политических институтов, является ключом к пониманию этими народами всей системы мироздания.

В основе мировоззрения и культуры кочевников был принцип обеспечения гармонии мира природы и человеческого общества, что в условиях идущих современных процессов глобализации, отсутствия должного внимания экологическим проблемам, кризиса духовности как никогда актуализирует наследие предков. В этой связи в общем понимании происходящих в настоящее время процессов важными являются определенные, ставшими вечными категории-символы, такие как забота о природе и родной земле, различного рода родовые маркеры, свидетельствовавшие о культе природы и тесной взаимосвязи ее с миром человека, их взаимовлияние через взаимодействие. Этим объясняется реактуализация исследований, прослеживающих становление тесной взаимосвязи мира материального с миром духовным, получившим отражение в мировоззрении кочевника Центральной Азии. Ведь потеря этой связи, согласно пониманию кочевников, ассоциировалась с началом космической катастрофы.

Предлагаемые в рамках обозначенной темы научные статьи отражают накопившиеся в науке теоретические знания,

НАШИ АВТОРЫ

- Г. ИСКАКОВА** – докторант кафедры истории Казахстана Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы
- Б.Б. КАРИБАЕВ** – доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории Казахстана, член-корр. Национальной Академии наук РК, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы
- Т.Е. КАРТАЕВА** – кандидат исторических наук, доцент, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.
- М.С. НОГАЙБАЕВА** – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.
- Т. ОМАРБЕКОВ** – доктор исторических наук, профессор, зав. кафедрой истории Казахстана, Почетный академик Национальной Академии наук РК, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.
- Н.О. ТАДЫШЕВА** – кандидат исторических наук, заместитель директора БНУ РА научно-исследовательского института алтаистики им. С.С. Суразакова, Россия, Республика Алтай, г. Горно-Алтайск.
- Г.Б. ХАБИЖАНОВА** – доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории Казахстана, Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.
- Л.И. ШЕРСТОВА** – доктор исторических наук, доцент, профессор, зав. кафедрой востоковедения, Национальный исследовательский Томский государственный университет, Россия, г. Томск.

СОДЕРЖАНИЕ

| | |
|--|------------|
| Предисловие | 3 |
| I. ДУХОВНЫЕ ИСТОКИ ТРАДИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ | 5 |
| <i>Хабижанова Г.Б.</i> Природные ритмы в картине мира кочевников Центральной Азии | 5 |
| <i>Тадышева Н.О.</i> Образ Алтая в традиционных представлениях алтайцев | 17 |
| <i>Искакова Г.</i> Табиғат пен адам түркі дүниетанымында (VI-X ғғ.) | 22 |
| II. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ЛАНДШАФТЫ КОЧЕВОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ | 30 |
| <i>Кәрібаев Б.Б.</i> XIII-XV ғғ. Сыр бойының Қазақ хандығы үшін маньзы | 30 |
| <i>Ногайбаева М.С.</i> Ноғайлы-қазақ дәуіріндегі этномәдени байланыстары туралы | 82 |
| III. ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ И ПРОБЛЕМЫ АДАПТАЦИИ КОЧЕВНИКОВ | 96 |
| <i>Шерстова Л.И.</i> Евразийский контекст аборигенной политики Московского царства в Сибири в XVII веке | 96 |
| <i>Шерстова Л.И.</i> Этнокультурный перекресток в Азии – Сибирская крепостная линия | 109 |
| <i>Картаева Т.К.</i> Қыстық атаконыс (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы). | 133 |
| IV. ТРАДИЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО В УСЛОВИЯХ СИЛОВОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ | 154 |
| <i>Омарбеков Т.</i> Дәстүрлі қазақ шаруашылығын күйрету қалай басталды? | 154 |
| Наши авторы | 168 |

М.С. Ноғайбаева

НОҒАЙЛЫ-ҚАЗАҚ ДАУІРІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ ТУРАЛЫ

Қазіргі таңда қоғам мен табиғаттың өзара байланысы мен әрекеттесуінің мәселелері философиялық-танымдық тұрғыдан бастап, жеке ғылымдардың нақты зерттеу нысаны ретінде жан-жақты қарастырылып отыр. Адам қоғамының дамуы мен оның ерекшеліктерінің қалыптасуына климат пен нақты географиялық аймақтың сөзсіз әсері дау тудырмайды.

Бұл тезис әсіресе, көшпелі халықтардың тарихында, оның саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуының, жалпы көшпелі өркениеттің сипатты ерекшелігін қалыптастыруда айқын көрініс береді. Солардың ішінде көшпелі халықтардың әлеуметтік-этникалық құрылымы, одан кейін келіп туындайтын қоғамдық қатынастырының сипатын көрсететін құндылықтар жүйесі жеке қарастырылуы тиіс мәселелер қатарына жатады. Бұл жағдайды Орталық Азия немесе Еуразия аумағындағы көшпелілердің бүгінгі ұрпақтарының бірі – қазақ халқының ру-тайпалық құрылымының қалыптасуының мәселелерін зерттеуде айқын көруге болады.

Қазақ халқының қалыптасу үдерісі бірнеше мыңжылдықтарға созылған күрделі этникалық үрдіс. Соның ішінде оның қалыптасу үдерісінің аяқталуының соңғы кезеңіне жататын ғылыми әдебиетте «ноғайлы дәуірі» деп аталатын кезеңді жан-жақты зерттеу өзекті болып отыр.

Ноғайлы кезеңінің феномені туралы қазақстандық автор С.Қоңдыбайдың пікірі мен кезеңдеуі мәселені ашып көрсете алады деп есептейміз. Аталған автор: «Ноғайлы феноменінің бастапқы формасының қалыптасқан жері мен уақытын Үстірт пен Маңғыстау және оған жапсарлас аймақтар, уақыты – 1340-1390 жылдар аралығы» – дей келе, Алтын Ордадағы қыпшақтану үдерісінің, ондағы ислам дінінің рөлін ру-тайпалар мен жұрттардың тоғысуымен бірге олардың бұрынғыдан қалған мәдени-рухани дүниелерінің де тоғысуымен ерекшеленетіндігін атап көрсетеді [1, 37-40 бб.]. Бұдан әрі, – ноғайлы феноменінің бүгінгі формасының қалыптасу ареалы мен уақытын 15-16 ғасырларды, яғни Ноғай ордасының өмір сүру, гүлдену және

күлдырау дәуірін, территориялық жағынан Еділ мен Жайық, Ертіс аралығын қамтығанымен, бұл 1560-1600 жылдардағы Ноғай ордасының күйреуі және территориялық тұрғыда бүгінгі Шыңғырлау – Мұғалжар – Темір үшкілін қамтыған құбылыс болатын, деп атап өтеді. Ал, үшінші кезең ретінде 16-17 ғасырлар кезеңін «таралу заманы», төртінші кезең 17-19 ғасырлар, «оралу кезеңі» деп бөледі [1, 37-40 бб.]. Сондықтан, қазіргі қазақ халқының да этносоғасы және этномәдени тарихында ерекше із қалдырған кезең ретінде ноғайлы-қазақ дәуіріндегі этномәдени дамудың кейбір қырларын талдауға ұмтылып отырмыз. Жоғарыда келтірілген кезеңдеудің ішінде біз үшінші кезең, яғни «таралу» кезеңіндегі байланыстардың сипатына тоқталамыз.

Аталған кезеңдегі ноғай этносоғасы қауымдастығының ру-тайпалық құрылымын зерттеу арқылы біз қазіргі қазақ халқының қалыптасу тарихының соңғы кезеңіне қатысты маңызды қорытындылар жасауға қол жеткізе аламыз. Кейінгі қазақ халқының этникалық негізін қалаған ру-тайпалар ХІҮ-ХҮ ғғ. Қазақстан аумағындағы өмір сүрген «өзбек-қазақ», «өзбек», «моғол», «ноғай» этносоғасы қауымдастықтарына бірікті. Солардың ішінде алшын тайпасы ноғайлардың құрамында жиі аталады. Бұның бірінші себебі алшындар Ноғай Ордасының негізін қалаған Едігені қолдаған ру-тайпалар қатарында ХІҮ ғасырдың аяғында батысқа қарай жылжи түскендіктен кейінірек ноғайлар деген атаумен белгілі этносоғасы қауымдастықтың негізін құраған ру-тайпалардың біріне айналса, екіншіден Алтын орданың ыдырауынан кейін орын алған саяси тұрақсыздық заманында негізінен алшындар шоғырланған аумақ Едіге және оның ұрпақтарының билігіне қараған. Міне, сондықтан негізінен Шығыс Дешті Қыпшақтық ру-тайпалардың бірі болып саналатын алшындар ноғайлар құрамында кездеседі.

Мәселен зерттеулердегі Ноғай Ордасы негізінен Еділ мен Жайық арасындағы кең-байтақ аумақты алып жатты. Олар шығысында Жайықтың сол жағалауы бойында көшіп жүрді. Ноғайлардың көші-қон аумағы солтүстік-шығысында Батыс Сібір ойпатына дейін, солтүстік-батысында Қазанға, оңтүстік батысында Арал өңірі мен Каспий аймағының солтүстігіне дейін жететін, ал кейде олар Маңғыстау мен Хорезмге дейін